

Brigita BUŠMANE

LU Latviešu valodas institūts

BALTIJAS JŪRAS SOMU CILMES AIZGUVUMU IZPLATĪBA LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS (PĒC LVDA¹ MATERIĀLIEM)

Latviešu valodas dialektu atlanta leksikas daļā apkopotās 100 kartes, kas aptver 119 dažādas leksikas grupas, kopumā atklāj ap 6600 vārdu (kopā ar variantiem) lietojumu un izplatību latviešu valodas izloksnēs. No tiem aptuveni 1, 5 % atspoguļo latviešu valodas un Baltijas jūras somu valodu sakarus².

Visvairāk, pēc LVDA, latviešu valodas izloksnēs ir aizgūti vārdi, kas apzīmē ar materiālo kultūru saistītas reālijas, parādības un jēdzienus, piemēram, rudzu statīna, garena siena krāvuma, steļļu, vērpjamā ratiņa klanīņas, dradžu, vircas, tvana nosaukumi. LVDA ir reģistrēti 6 aizgūti dzīvnieku – auna, vardes, vēdzeles, kovārņa, dēles un ķirzakas – nosaukumi, 4 nosaukumi, kas saistīti ar augu valsti, – pīlādža, piepes, melleņu un linu pogaļas nosaukumi, un 4 nosaukumi, kas saistīti ar cilvēku, viņa sabiedrisko dzīvi, – kreīļa, tekošu siekalu nosaukumi un jēdziena ‘iet raudzībās’ apzīmējumi. Jāpiebilst, ka kopā ar vārdu variantiem LVDA ietverto aizguvumu skaits ir ievērojami lielāks.

Plašāk izloksnēs tiek lietoti 2 aizgūtie nosaukumi – *pīlādzis* un *virca*. Visizplatītākais no Baltijas jūras somu cilmes aizguvumiem, kas minēti LVDA, ir *virca* (< līb. *vīrtsa* vai ig. *virts* ‘tas pats’ ME IV 604; *K a r u l i s* II 535; sk. 54. karti³), kas ir arī literārās valodas vārds LLVV VIII 504 un plaši sastopams visā Zemgalē, Vidzemes rietumdaļā, bet retāk Austrumvidzemē, samērā izplatīts tas ir arī Augšzemē un Kurzemē. Taču Kurzemē *virca* ir relatīvi jauns nosaukums, ko lielā daļā izlokšņu lieto līdzās senākajam apzīmējumam *strutas*. Retāk sastopami vārda *virca* varianti: *ē*-celma forma *virce* vietām Kurzemē, Austrumvidzemē, sporādiski Zemgalē, Augšzemē, *o*-celms *vircs* Durbē, *virča* Kurmālē, bet *vircka* veido nelielu areālu Ziemeļrietumvidzemē ap Rūjienu, Kārķiem.

¹ Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika, Rīga, 1999.

² Piebilstams, ka kopumā Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu skaits latviešu valodas izloksnēs, pēc vairāku valodnieku aplēsēm, ir ap 500 – par to sk., piemēram, K. Ancītis, A. Jansons, Vidzemes etniskās vēstures jautājumi, – Arheoloģija un etnogrāfija, V, Rīga, 1963, 33; M. Rudzīte, Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme, – Lībieši, Rīga, 1994, 291.

³ Šeit dota norāde uz LVDA kartes numuru. Rakstam ir pievienota karte, kurā vienkopus atspoguļoti visi LVDA ietvertie Baltijas jūras somu cilmes aizguvumi (bez norādes uz atsevišķu variantu izplatību), izņemot vārdus *virca* un *pīlādzis* un to variantus.

Nosaukums *virca*, arī *vircka* 'die Jauche, das Mistwasser' ir reģistrēts 19. gs. vārdnīcā (U 1872, 343). Par vārda *virca* plašo areālu liecina K. Milēnbaha vārdnīcas dotumi (sk. ME IV 604), te minēti arī daži varianti: *vircka* no Rūjienas, Jeriem un *vircka*² no Ternejas ME IV 604, *virce* no Īvandes EH II 787.

Nosaukums *pīlādzis*, kas ir arī literārās valodas vārds LLVV VI₂ 177, 178, vai tā varianti ir izplatīti galvenokārt Zemgalē, Kurzemes austrumdaļā un Rietumvidzemē (sk. 6. karti). Izloksnēs ir reģistrēts ap 20 vārda *pīlādzis* variantu. Aizguvuma avotam fonētiski tuvākā forma *pīlags* (< līb. *pīlag* ME III 231; Karulis II 48) sastopama pārsvarā Ziemeļaustrumkurzemē un Ziemeļrietumvidzemē Rīgas jūras līča piekrastē, variants *pīlāgs* vietām Rietumzemgalē, sporādiski Austrumkurzemē un Vidzemē. Plašāku areālu Dienvidaustrumkurzemē veido variants *pīlēģis*, Ziemeļrietumvidzemē *pīleņģis*. Retāk reģistrēti varianti *pīlaģis*, *pīlāģis*, *pīlaņģis*, *pīlēģis*, *pīlēģis*, *pīleņģis*, *pīlīģis*, *spīleņģis*.

Literārā forma *pīlādzis* ir izplatīta Zemgalē, kur līdzās bieži lieto arī *ē*-celma formu *pīlādze*, un Rietumvidzemē ap Rīgu, Cēsīm. Galvenokārt vietām Kurzemē un Vidzemē sastopami varianti *pīladzis*, *pīladzis*, retumis *pīladze*.

Vairākās izloksnēs reģistrēti salikti nosaukumi, kuru pirmajā daļā resp. atkarīgajā komponentā ir vārda *pīlādzis* vai tā varianta celma vai locījuma forma, bet otrajā daļā resp. neatkarīgajā komponentā virsjēdziena apzīmējums *kuoks*, piemēram, *pīlādžu kuoks*, *pīlādžkuoks* (šo nosaukumu lieto arī literārajā valodā LLVV VI₂ 178), *pīladžkuoks*, *pīlagkuoks*.

Vārds *pīlādzis* un daži tā varianti vārdnīcās sastopami jau kopš 17. gs., piemēram, *pīladži* Für 171, *pīlādži* 'Pielbeeren' Lg II 234, *pīladzis* un *pīlādzis* St I 194, II 466, *pīladzis*, *pīlags* U 200. Daudzi varianti ir minēti K. Milēnbaha vārdnīcā ME III 214, 215, 231, 232 un tās papildinājumos EH II 240, 241. Vairāki *pīlādža* nosaukumi ir rodami „Latvju dainās“⁴. Pēdējos gadu desmitos izdotajās izlokšņu vārdnīcās ir reģistrēti varianti *pīlādzis*, *pīleņģis*, *spīleņģis* – Ērgemē (KR III 82, 83, 413), *pīlags* un *pīleņģis* – Vainīžos (VIV II 171, 172).

Pārējie LVDA ietvertie Baltijas jūras somu cilmes aizguvumi ir mazāk izplatīti – tie sastopami dažādās izlokšņu grupās un veido dažāda lieluma areālus, bet daži konstatēti atsevišķās izloksnēs.

Viens no galvenajiem Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu areāliem ir *Ziemeļrietumvidzeme*, kur, pēc LVDA dotumiem, ir reģistrēts vislielākais aizguvumu skaits. Bet daži aizguvumi, kas parasti kompakti sastopami Ziemeļrietumvidzemē, retumis fiksēti arī citos novados.

Izplatītākie šajā areālā ir aizgūtie vārdes nosaukumi (sk. 29. karti): Vidzemes lībiskajās izloksnēs sastopams aizguvums *konna* (< ig. *konn* 'tas pats' ME II 316;

⁴ K. Barons, H. Visendorfs, Latvju dainas, I–IV, Jelgava; Petrograda, 1894–1915; Krišjāņa Barona „Latvju dainu“ substantīvu rādītājs, Rīga, 1994, 471.

SKES II 215), bet kā lībiskajās, tā plaši vidus dialekta izloksnēs un dažās izloksnēs arī Ziemeļaustrumvidzemē variants *kunna*. Retāk reģistrēti varianti – *ē*-celma formas *konne* un *kunne*. Lielākajā izlokšņu daļā vērojama semantiska diferenciācija, tas ir, aizguvumi *kunna*, *konna* tiek lietoti ar nozīmi ‘pelēkā vai brūnā varde (*Rana temporaria*)’, bet mantotais vārds *varde*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV VIII 298), apzīmē zaļo vardi (*Rana esculenta*). Norādes uz nozīmju šķīrumu atrodamas jau 18. un 19. gs. izdotajās vārdnīcās, piemēram, G. Stendera vārdnīcā *zaļa varde* ‘Laubfrosch’ (St I 346), K. Ulmaņa vārdnīcā *kune* ‘Frosch’ Igaunijas pierobežā un *varde* ‘Laubfrosch’ (U 127). Nozīmju šķīrums uzrādīts arī 20. gs. 2. pusē Ērgemes izloksnes vārdnīcā: *kuņna* ‘pļavu varde (pretstatā zaļajai vardei)’ KR II 141 un *vaŕde* ‘zaļā varde’ KR III 799⁵. Piebilstams, ka K. Mīlenbaha vārdnīcā un tās papildinājumos aizguvumu *kunna* un *konna* semantiskā diferenciācija nav fiksēta: *koņna* ‘der Frosch’ Salacā EH I 639, *kuņna* ‘der Frosch’ Ērgemē (šeit arī *kuņne*), Rūjienā, Valkā, Vecatē, Mazsalacā (ME II 316), Omuļos, Naukšēnos, Salacā, Jeros, Strenčos, Vainižos (EH I 676), tāpat arī Vainižu izloksnes vārdnīcā: *koņna* un *kuņna* ‘varde’ VIV I 401.

Samērā plaši Ziemeļrietumvidzemes lībiskajās izloksnēs reģistrēts aizguvums *sonnis* (< līb. *sonn* ‘tas pats’ ME III 980), retāk šajā areālā un dažās izloksnēs Ziemeļaustrumvidzemē arī *soņķis* (sal. arī ig. *sõnn* ‘Bull, Stier’, dem. *sõnnik* WiedWb 1076; sk. 51. karti). Tā kā Vidzemes rietumos un vidienē tāpat kā Kurzemē un Zemgalē šķir kastrēta un nekastrēta auna nosaukumus, šos aizguvumus lieto nekastrēta auna apzīmēšanai⁶. Līdzās tiem Ziemeļrietumvidzemē ir izplatīts kastrēta dzīvnieka nosaukums *auns*, kas literārajā valodā ir aitu tēviņa apzīmējums (LLVV I 502).

Vārds *sonnis* sastopams 19. un 20. gs. rakstu avotos, piemēram, U 271 (ar norādi uz izplatību vairākās Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs) ME III 980 un EH II 544, kā arī VIV II 351. Aizguvums *soņķis* ‘ein Schafbock’, pēc ME III 980, reģistrēts Liepupē un Tūjā, pēc EH II 544, Skultē. Ar šo nozīmi to lieto arī Vainižos (VIV II 351). Jāpiezīmē, ka vairākās izloksnēs, piemēram, Lādē, Limbažos, Svētciemā, vārdam *soņķis* piemīt pejoratīva nokrāsa. Bet Ziemeļaustrumvidzemē – Annā – *sòņķis*² reģistrēts ar citu nozīmi – ‘labi barots auns, teļš’.

Ievērojami retāk Ziemeļrietumvidzemē blakus šajā apvidū izplatītajam nosaukumam *guba* vai tā variantam sastopami aizgūti rudzu statiņa nosaukumi: *stogis* Salacā EH II 583, *stuģis* Salacā ME III 1101, Ainažos un Svētciemā (sk. 41. karti). Vārdam *stuģis* izloksnēs fiksētas arī citas nozīmes, piemēram, ‘eine Stütze, womit man ein ans Ufer gezogenes Boot aufstützt Angern’, kuru J. Endzelīns uzskata par aizgūtu no igauņu *tugi* ‘Stütze’ (ME III 1101). Nozīmju attīstības pamatā, domājams,

⁵ Sk. arī E. K a g a i n e, Rietumsomu cilmes aizguvumi Ērgemes izloksnē, – Latvijas PSR ZA Vēstis, XII, 1970, 88; t. p. a u t., Lokālo aizguvumu semantikas sašaurināšanās un diferencēšanās (Baltijas somu valodu aizguvumi), – LZA Vēstis, A daļa, III–IV, 1997, 24–25; B. L a u m a n e, Etīde par krupja un vārdes nosaukumu semantiku, – Vārds un tā pētīšanas aspekti, 2, Liepāja, 1998, 60–61.

⁶ Sk. arī E. K a g a i n e, Lokālo aizguvumu semantikas sašaurināšanās.. 25.

ir bijusi zināma funkcionāla līdzība: līdzīgi kā laivas atbalsts balsta to, saslietie kūļi balsta cits citu.

Savukārt blakus nosaukumam *statīns* resp. *statīņš*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV VII₂ 191) un samērā plaši sastopams Ziemeļrietumvidzemē, Ternejā reģistrēts no igauņu *hakk* ‘tas pats’ aizgūtais nosaukums *aķis*, bet Ipiķos deminutīva forma *aķītis*. Taču, šķiet, ka vārda *aķis* lietojuma areāls ir bijis plašāks, jo pēdējos divos gados Vidzemes materiālu pierakstos šī aizgūvuma refleksi konstatēti arī netālu no Valmieras – Mujānos: *aķis* ‘labības statīņš’, *aķēt* ‘likt, kraut (labību)’, kas, iespējams, atvasināts no *aķis*.

Tikai atsevišķās Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs reģistrēti aizgūti vērpijamā ratiņa klanīņas nosaukumi: *ķedriņš* Salacā, Svētcimā, *ķedrītis* Svētcimā (sal. dial. *ķēdra*, *ķēda* ‘Spindel’ < līb. *keddār*, ig. *kedr* ‘tas pats’ ME II 359; sk. 80. karti). K. Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumos EH I 693 *ķedriņš* ar nozīmi ‘die Kurbel am Spinnrad’ minēts arī no Kurzemes – Saldus, kur pēdējos gadu desmitos tas nav konstatēts. 20. gs. 70. gados vārds *ķedriņš* fiksēts Ziemeļaustrumvidzemē – Alsviķos – ar nozīmi ‘vārpstiņa’.

Līdzīgi kā daudzi citi klanīņas nosaukumi tikai dažās izloksnēs sastopams aizgūvums *ventīna* (Alojā un Rozēnos) un *ventiņš* (Ainažos; sal. *veñtiņš* ‘vērpijamā ratiņa griežamais, skrūve’ Alojā EH II 771). S. Raģe ir norādījusi uz Braslavā un Jeros reģistrēto pamatvārdu *vēnta* ‘Griff, Kurbel’, atzīstot to par aizgūtu no igauņu *vānt*⁷. Vārds *vēnta* ar nozīmi ‘rokturis, kloķis, likste (kā darbināšanai)’, pēc E. Kagaines pētījumiem, Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs ir plašāk sastopams⁸.

Tikai vienā izloksnē – Vilzēnos – līdzās Ziemeļrietumvidzemē izplatītākajam tvaika nosaukumam *dvinga* reģistrēts aizgūvums *tosa* (< ig. *toss* ‘Dampf, Dunst, Hauch’ ME IV 216; sk. 76. karti). Biežāk šo vārdu Ziemeļvidzemē lieto ar nozīmi ‘tvaiks, garaiņi; smags gaiss’, piemēram, *tosa* ‘der Dampf’ Valkā, ‘schwere, stickige Luft’ Gaujienā, Valkā, ‘ein schlimmer Geruch, ein giftiger Dampf’ Alojā (ME IV 216), ‘schwere, stickige Luft’ Salacā (EH II 689), ‘tvaiks, garaiņi’ Ērgemē (KR III 557).

Ziemeļrietumvidzemē ap Jeriem ir izplatīts vēdzeles (*Lota lota*) nosaukums *luca* vai *lucis* (< līb. resp. ig. *luts* ‘tas pats’ ME II 509; sk. 35. karti). Rakstu avotos tas minēts kopš 19. gs., piemēram, U 147.

Jērcēnos reģistrēts arī variants *lucka*, bet nelielu kompaktu areālu tas veido Z i e m e ļ a u s t r u m v i d z e m ē, kas ir otrs raksturīgākais Baltijas jūras somu cilmes aizgūvumu areāls. Sporādiski šajā apvidū sastopams variants *lučka* (Pededzē) un ē-celma forma *luce* (Jaunrozē). Kā aizgūvumus *luca*, *lucis*, tā arī *lucka* izloksnēs lieto līdzās sinonīmam – mantotajam vārdam – *vēdzele*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV VIII 348).

⁷ S. Raģe, Neue westfinnische Belege in Lettischen Mundarten, – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum, Tallinn, 17.–23. VIII 1970, I, 67.

⁸ Sk. E. Kagaine, Dialektālās un vispārlietojamās leksikas attieksmju raksturojums, – LZA Vēstis, VII, 1993, 12.

Vārds *lucka* registrēts jau 18. un 19. gs. vārdnīcās, piemēram, Lg II 181; St II 757; U 147; no 19. gs. avota ar norādi, ka sastopams Alūksnē, vārds *lucka* pārņemts K. Mīlenbaha vārdnīcā ME II 509. Pēc B. Laumanes domām, grūti spriest, vai līdzskanis *k* vārdā *lucka* ir tikai fonētisks iespraudums vai morfoloģisks darinājums ar piedēkli *-k-*. Iespējams, ka formants *-k-* vārdam piešķir pejoratīvu nokrāsu, kas bieži piemīt vārdiem, kuri beidzas ar *-ka*⁹.

Var piebilst, ka aizguvumi *lucis*, *lucītis* Rīgas jūras līča piekrastes izloksnēs un arī literārajā valodā (LLVV IV 748) apzīmē citu zivju sugu – *Zoarces viviparus*. Divu nozīmju izveidošanās vienam un tam pašam vārdam, kā atzīst B. Laumane, ir diezgan parasta parādība Baltijas jūras areālā. Par to, ka vārds *lucis* latviešu valodā bija aizgūts varbūt jau līdz 16. gs., liecina 16. gs. fiksētie uzvārdi *Lutsin*, *Lutze* un *Lutzis*¹⁰.

Pagaidām tikai Lejasciemā 20. gs. 40. gados¹¹ ir registrēts aizgūtais kovārņa nosaukums *aķis* (< ig. *hakk* ‘tas pats’; sk. 37. karti). Tas ietverts arī apvidvārdu – Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu – aptaujā¹². Bet citu ziņu par šī vārda lietojumu izloksnēs un registrējumu rakstu avotos nav. Jaunākos izlokšņu vākumos Lejasciemā (tāpat kā daudzās citās Austrumvidzemes izloksnēs) pierakstīts nosaukums *kuovārnis*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV IV 389), un variants *kuosvārnis*.

Visai izplatīts Ziemeļaustrumvidzemē un Liepnā (Latgalē) ir aizgūtais dradžu, tas ir, kausētu tauku pārpalikumu, nosaukums *ņiras* (< ig. *nired*; EKMS III 525; sk. 73. karti). Retāk šajā apvidū sastopami varianti, piemēram, *ņiriņas* Litenē, *ņīrcas* Kalncempjos, Viksnā, Zeltiņos, *ņīrškās*² Mārkalnē, *ņires*² Sinolē. Ārpus kompaktā areāla vārds *ņiras* registrēts arī Jaunraunā un *ņirīnas* Ipiķos.

K. Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumos EH II 114 nosaukums *ņiras* ‘die Grieben’ minēts no Lubānas un Māilupes.

Vairākās izloksnēs Ziemeļaustrumvidzemē ap Sinoli un Alūksni, kur ar nozīmi ‘iet raudzībās’ izplatītāka ir no mantotā verba *lūkāt* darinātā vārdkopa *iet lūkažās*, sastopama arī vārdkopa *iet tūkās* vai *tūkās*, *tukuos* (sk. 95. karti). Tās pamatā, liekas, ir igauņu *tuhk* ‘Wochenbett’ ME IV 255. Variants *iet stūkās*, kas registrēts Tīrzā, darināts no *tūkās* ar *s* piespraudumu vārda sākumā, ņemot vērā, ka šajā areālā sastopami daudzi vārdi ar mobilo *s*¹³. Mazāk ticama ir J. Endzelīna sākotnēji ME III 1109 izteiktā hipotēze saistīt *stūkās* ar *stūķis* ‘ein Windelkind’, ‘ein dick angekleideter Mensch’, kuru viņš noliedz EH II 597 un norāda uz saistību ar *tūkās* *iet*.

K. Mīlenbaha vārdnīcā un tās papildinājumos ir minēti vairāki varianti: *tūkas* ‘den Besuch bei einer Wöchnerin abstaten’, *tūkās* *iet* Palsmanē, *tūkās*² *iet* Alūksnē,

⁹ B. Laumane, Zivju nosaukumi latviešu valodā, Rīga, 1973, 239.

¹⁰ Turpat, 128, 129.

¹¹ D. Zemzare, Valodas liecības par Lejasciemu, Rīga, 1940, 113.

¹² 4. apvidvārdu aptauja. Aizguvumi no Baltijas somu valodām. Sastādītāja S. Raģe, Rīga, 1969, 6.

¹³ Par to sk. A. Sarkānis, Mobilais *s* baltu valodās, – LPSR ZA Vēstis, X, 1985, 123–131.

Gulbenē, Rankā (ME IV 278), *tukās iet* Alūksnē (ME IV 255), *stūkās iet* Tīrzā (ME III 1109). Bet 18. gs. vārdnīcā fiksēta vārdkopa *tukas dzert* 'Schmausen bei Entbindung einer Sechswöchnerin' Lg II 360.

Piezīmējams, ka vārdkopa *iet tūkās* reģistrēta apvidū, kur 20. gs. sākumā sastopami arī rietumsomu cilmes vai ar rietumsomu valodu starpniecību aizgūti aušanas darbarīka – kamolu kastes – nosaukumi. Kā norāda etnogrāfe A. Alsupe, „pavedienu uzvilkušanas rīka – *kamolu kastes* – un tās nosaukumu izplatība samērā precīzi parāda 18. un 19. gs. ieceļotāju igauņu aptuvenās apmešanās vietas”¹⁴.

Vietām Ziemeļaustrumvidzemē reģistrēti aizgūti melleņu nosaukumi: *mustikas* (< ig. *mustikas* 'mellene') Veclaicē, hibrīdforma *mustenes* (tās pamatā adjektīvs *musts* < ig. *must* 'melns'¹⁵) Alūksnē, Veclaicē, arī Zemgalē – Vecsaulē (sk. 24. karti). Iespējams, ka vārda *mustenes* areāls ir bijis plašāks, jo K. Mīlenbaha vārdnīcas papildinājumos EH I 835 vārds ar nozīmi 'gewisse Waldbeeren (wohl Schwarzbeeren)' minēts no Adulienas un Gulbenes, kur pēdējos gadu desmitos tas nav konstatēts un ir sastopams nosaukums *mellenes*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV V 146).

Tikai Alūksnē līdzās nosaukumam *glāzenes*, kas ir izplatīts zīleņu apzīmējums dažādās izlokšņu grupās, reģistrēts vārdkopnosaukums *li(e)lās mustenes* (sk. 25. karti). Piebilstams, ka semantiski līdzīgi darināti zīleņu nosaukumi fiksēti arī citās augšzemnieku dialekta izloksnēs, piemēram, *lielās² mēllenes²*, *lielās mēllines²*, *lielās² mēlmenes²*, *lielās² mēlnešes²*, *lielās mēlnīcas²*, *lielās mēlnīces²*.

Dažu Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu, kas sastopami Ziemeļaustrumvidzemē, areāls turpinās arī Vidzemes vidienē ap Piebalgu.

Izplatītāks galvenokārt Ziemeļvidzemē un Piebalgā, gan mūsdienās neveidojot vienlaidus areālu, ir piepes nosaukums *pese* (< *pess* 'Zündschwamm' ME III 202, 203; sk. 13. karti). Ar nozīmi 'Zündschwamm' tas reģistrēts arī divās Dienvidrietumkurzemes izloksnēs – Nīcā un Rucavā (ME III 202). Vietām vārds *pese* vai tā variants tiek lietots ar nozīmes niānsi, piemēram, *peša* 'piepe uguns uzšķilšanai' Ogresgalā, *pese* 'bērza piepe' Sinolē, 'samirkusi piepe' Omuļos, dažkārt to lieto ar pejoratīvu nokrāsu, piemēram, *pese* 'kaut kas izkurtējis' Pededzē.

Retāk sastopami vārda *pese* varianti, piemēram, *peša* Ogresgalā, *pesis* Drustos (ME III 203), Vecpiebalgā (EH II 225), *pešks* Jeros (EH II 225), Lubānā, *peška* vairākās Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs un Jaunpiebalgā.

Vārds *pese* 'der Zündschwamm, aus der *degla* bereitet' reģistrēts K. Ulmaņa vārdnīcā U 199, dažādi varianti minēti K. Mīlenbaha vārdnīcā un tās papildinājumos – sk. ME III 202, 203; EH II 225. Aizguvums *pese* reģistrēts arī jaunākajās izlokšņu vārdnīcās: 'piepe' KR III 22, 'poss' VIV II 141.

¹⁴ A. Alsupe, Audēji Vidzemē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā, Rīga, 1982, 158.

¹⁵ Par adjektīvu *musts* un no tā atvasinātajiem substantīviem sk. I. Jansone, Adjektīvs *musts* un tā substantivējumi Ziemeļvidzemes izloksnēs, – Baltu filoloģija, VI, 1996, 18–23.

Līdzās nosaukumam *pese* (vai tā variantam), pēc LVDA dotumiem, sastopams arī *piepe*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV VI₂ 98), un dažās lībiskajās izloksnēs variants *piepis*.

Vidzemes vidienē ir izplatīts dradžu nosaukums *razas* (laikam < ig. *razu* 'Fett' ME III 492; sal. arī ig. *rosinad* EKMS III 525; sk. 73. karti). Bieži sastopama arī deminutīva forma *raziņas*, piemēram, Cēsīs, Raunā, Skujenē, retāk *kraziņas*, piemēram, Sinolē, Vējavā, *raziņas* Sinolē, Tīrzā, Vecpiebalgā, *razes* Liezērē, Sinolē.

Vārds *razas* un varianti ietverti K. Mīlenbaha vārdnīcā: *razas* 'Überbleibsel von geschmolzenem Fett' Jaunpiebalgā, *raziņas* Vecpiebalgā (ME III 492), *razas* Vecpiebalgā un *raziņas* Skujenē (EH II 360). Drustos, pēc norādes 19. gs. rakstu avotā, un Jaunpiebalgā reģistrēts nosaukums *raziņas* 'Nachbleibsel von geschmolzenem Fett' (ME III 478), kas pēdējos gadu desmitos izloksnēs nav konstatēts.

Vairāki aizguvumi, kas sastopami galvenokārt lībiskajās izloksnēs, palaikam tiek lietoti vidus dialekta izloksnēs ne tikai Vidzemē, bet arī Kurzemē, Zemgalē.

Piemēram, neliela garena siena krāvuma – stirpiņas – nosaukums *tirpa* vai tā deminutīvs *tirpiņa*, kas pārsvarā izplatīts lībiskajās izloksnēs Vidzemē un Kurzemē, reģistrēts arī dažās vidus dialekta izloksnēs – Grenčos, Ropažos (sk. 69. karti). Daļā izlokšņu nosaukums *tirpa* vai variants minēts kā vienīgais šī siena krāvuma apzīmējums, piemēram, Praviņos, Ropažos, Tumē, Vitrupē, bet vairākās izloksnēs – Engurē, Grenčos, Pociemā u. c. – līdzās nosaukumam *stirpa*, Limbažos, Skultē u. c. – blakus *ķirpa*.

Nosaukums *tirpa* 'stirpa, ķirpa' reģistrēts K. Ulmaņa vārdnīcā bez norādes uz izplatību (U 308), K. Mīlenbaha vārdnīcā tas minēts no lībiskajām izloksnēm – sk. ME IV 196; EH II 684.

Pēc J. Endzelīna domām, vārds *tirpa* veidojies no *stirpa* Baltijas jūras somu valodu ietekmē – sal. ig. *tirp* (sk. ME III 1074).

Linu pogaļas nosaukums *kukurs* (< līb. *kukkâr* 'tas pats' ME II 303) izplatīts Ziemeļkurzemē, Rietumzemgalē un nelielā apvidū Ziemeļrietumvidzemē. Ziemeļkurzemē un Zemgales rietumdaļā visai bieži sastopama arī deminutīva forma *kukuriņš*. Sporādiski ir reģistrēti varianti ar neskaidru galotni: *kukure* Pālē, *kukuris* Tērvetē (sk. 78. karti). Piebilstams, ka vairākās izloksnēs, piemēram, Džūkstē, Laidzē, Milzkalnē, Vitrupē, Zantē, tas ir pagaidām vienīgais fiksētais linu pogaļas apzīmējums.

Nosaukums *kukurs* rakstu avotos minēts kopš 17. gs., piemēram, Für 110, *kukuri* 'Flachsknospen' Lg II 161; St I 122, *kukuriņi* U 126. No minētā areāla šie nosaukumi reģistrēti arī K. Mīlenbaha vārdnīcā: *kukurs* 'die Knospe am Flachse' Salacā, Dundagā, Bikstos, *kukuriņi* 'die Saathülsen von Flachs und Klee' Slokā (tautasdziesmā) ME II 303, *kukurs* Līvberzē, Džūkstē, *kukuriņš* Strazdē (EH I 669).

Zemgalē, sporādiski Vidzemē un Kurzemē ir sastopams tekošu, pilošu siekalu nosaukums *tilkas* (< ig. *tilk* 'Tropfen' ME IV 188; sk. 89. karti). Iespējams, ka no-

saukuma areāls ir bijis lielāks, jo K. Ulmaņa vārdnīcā U 307 minēta vienskaitļa forma *tilka* 'für herabfließenden Speichel' ar norādi, ka izplatīts Kurzemē. K. Milenbaha vārdnīcā tas reģistrēts no dažādām izlokšņu grupām: *tilkas* 'herabfließender Speichel, Geifer' no Taurenēs, Naudītes, *tilkas* no Degoles (Irlavas), Kalnciema, Višiņķiem (Remtes), Vānes, Valmieras un *tilkas*² no Lubānas (ME IV 188), *tilkas* no Jeriem, Džūkstes, Iecavas, Saldus, Ķempjiem (Līgatnes) un Salgales (EH II 682). Šajās izlokšnēs ir izplatīts arī nosaukums *siekalas*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV VII₁ 414), retāk sastopams *slienās*, kas ir arī sarunvalodas vārds (LLVV VII₁ 586).

Vārds *tilka(s)* latviešu valodas izlokšnēs ir polisēmisks un ar dažādām nozīmēm ('lāstekā', 'līmīgs, stīgains, gļotains šķidrums', 'slienās' u. c.) pēdējos gadu desmitos ir sastopams gandrīz visos dialektos un, kā atzīst E. Kagaine, lokāls raksturs tam ir tikai attieksmē pret literāro valodu¹⁶.

Nelielā, samērā kompaktā areālā Zemgalē ap Bausku, kur 15. gs. vidū kā karagūstekņi tika noņemti voti¹⁷, reģistrēta vārdkopa *iet kacībās* 'iet raudzībās' (sk. 95. karti). Fonētiskas un semantiskas atbilstes aizgūtajam substantīvam *kacības* rodama kā votu, tā igauņu valodā: sal. votu *kattsolaisiilõõ* 'на родины, наведы' VKS 130, *kattsoa* 'глядеть, смотреть', 'посещать' VKS 129, ig. dial. *katsuma* 'sehen, besuchen' M ä g i s t e III 733a, atsaucoties uz *katsele minema, tulema* 'zum Besuch gehen, kommen (bes. zu Kranken, Wöchnerinnen)' WiedWb 222, *katsikul käima* 'Wöchnerin(nen) besuchen' M ä g i s t e III 733a. Jāpiezīmē, ka vārda *kacības* areāls un Baltijas jūras somu valodu dotumi rosina par mazāk ticamu uzlūkot J. Endzelīna hipotēzi (ME II 131) – saistīt to ar verbu *kacēt* 'greifen, zu erreichen suchen, erreichen'.

Vārdkopa *kacībās iet* 'bei Wöchnerinnen Besuche machen' K. Ulmaņa vārdnīcā U 106 reģistrēta bez norādes uz izplatību. Bet K. Milenbaha vārdnīcā līdzās šai vārdkopai no Vecsaules, Zalves (ME II 131) un Skaistkalnes (EH I 573) no Vecsaules minēta arī vārdkopa *kacībās lūgt* 'zu Gaste bitten nach der Kommunion' (EH I 573).

Mūsdienās daļā izlokšņu, kur sastopama vārdkopa *iet kacībās*, tāpat kā literārajā valodā lieto vārdkopu *iet raudzībās* (LLVV VI₂ 548), retāk variantu *iet rauguos* (LLVV VI₂ 550), *iet apraudzīt*.

Kurzemes rietumdaļā visai izplatīts ir steļļu nosaukums *kangas* (< līb. *kaņgas* 'Gewebe' ME II 154; sk. 81. karti). Vārds *kaņgas* 'der Webergestell, der Webstuhl' no šī areāla minēts arī K. Milenbaha vārdnīcā: no Ventas, Aizputes, Nīcas, Alsungas (ME II 154) un Īvandes, Zlėkām (EH I 584). Vairākās izlokšnēs 20. gs. pēdējos gadu desmitos ir norādīts, ka tas ir novecojis apzīmējums vai ir lietots senāk, bet tagad bieži lieto nosaukumu *stelles*, kas ir arī literārās valodas vārds LLVV VII₂ 207 (līdz ar ig. *tel'l* 'Webstuhl' < viduslejasvācu *stel(le)* 'Webergestell' ME III 1060).

¹⁶ E. Kagaine, Lokālo aizguvumu semantikas attīstība (semantikas noturīguma un mainīguma cēloņi), – LZA Vēstis, A daļa, IX–X, 1995, 18.

¹⁷ Par to sk. arī E. Winkler, Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform, Wiesbaden, 1997, 11.

70. gados aizgūvums *kangas* fiksēts arī Ziemeļaustrumvidzemē Veclaicēnē un Ziemeļrī vecākās paaudzes pārstāvju valodā. Pēc ME II 154, vārds *kàngas*² šajā apvidū, tas ir, Alsviķos, reģistrēts ar citu nozīmi – ‘Stelzen’.

Divi Baltijas jūras somu cilmes aizgūvumi pagaidām konstatēti tikai atsevišķās izloksnēs Kurzemē. Dēles nosaukums *pižers* (< līb. *pizàr* ‘dēle’; Ket. 292) reģistrēts Ventā – apvidū, kur izplatīts literārais apzīmējums *dēle* (LLVV II 301), variants *dēlene*, Ventā arī *dēkle* (sk. 33. karti).

Dundagā ir reģistrēts ķirzakas nosaukums *sizliņš* (< līb. *šizāliki*, ig. *sizalik* ‘Eidechse’ ME III 850). Šis nosaukums Baltijas jūras somu cilmes aizgūvumu kartotēkā minēts arī no Ziemeļaustrumvidzemes – Veclaicēnes. Bet abās izloksnēs izplatītāki ir sinonīmi: Dundagā – *ķirzaks* un *ķirzlaks*, Veclaicēnē – *šķirgata* (sk. 34. karti).

L a t g a l ē – galvenokārt tās vidienē, retāk dienvidos, vietām Augšzemē, arī Vidzemē – Ļaudonā – tiek lietots aizgūvums *ķete* ‘kreilis’, kas darināts ar semantisku pārnese – sal. *ķete* ‘kreisā roka’ Zasā, Subatē (ME II 371), ‘kreiļa kreisā roka’ Kalupē KIV I 542 (< ig. *käsi* ‘roka’ locījumu formas¹⁸). Retāk sastopami šī vārda varianti, piemēram, *ķetainis*, *ķetaks*, *ķetavnieks*, *ķetnis*, *ķetrinieks*, *ķede* (sk. 91. karti). Līdzās šiem nosaukumiem lielākajā daļā izlokšņu tiek lietoti arī citi jēdziena apzīmējumi, piemēram, *kreilis*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV IV 416), *ķeiris*, slāvisms *ļevša* un tā varianti.

Vārds *ķete* ir reģistrēts jau 18. gs. vārdnīcā (Lg II 149).

Pēdējos gadu desmitos izloksnēs nav konstatēti aizgūtie kaimiņa nosaukumi, kas minēti senākās vārdnīcās: *sebers* Jaunlaicēnē (U 244), *sebrs* Lielsalacā, Mazsalacā un Rūjienā U 252 (iespējams, < ig. *sōbr* ‘Freund, Kunde’ ME III 810), *subrs* Lg II 330, *suburs* ‘Nachbar’ Lg II 330; St I 301 (iespējams, < ig. *sōbr* ‘Freund’ ME III 1113). Pēc LVDA (sk. 92. karti), Ziemeļvidzemē ir izplatīts nosaukums *nāburgs*, kas laikam aizgūts no lejasvācu valodas ME II 697, 698, un mantotais vārds *kaimiņš*, kas ir arī literārās valodas vārds (LLVV IV 83).

20. gs. 2. pusē izloksnēs nav konstatēts arī aizgūtais seska nosaukums *ķērpa* (< līb. *kārpa*, ig. *kār’p* ‘tas pats’ ME II 376), lai gan tas bija minēts LVDA materiālu vākšanas programmā. Nosaukums *ķērpa* bez norādes uz izplatību ir reģistrēts K. Ulmaņa vārdnīcā U 106 un no šī avota pārņemts ME II 376. Savukārt EH I 700 minēts variants *ķērps* (Stammform?) ar nozīmi ‘ein iltisartiges, in Uferhöhlen hausendes Tier’ no Salacas.

20. gs. 60. gados Salacā, tās apkārtnē, kā arī ap Limbažiem, Valmieru sastopams nosaukums *dukurs*, kas, iespējams, ar igauņu valodas starpniecību¹⁹ aizgūts no senkrievu *дѣхорь* (ME I 512), šajā apvidū bieži lieto arī literāro apzīmējumu *sešks* (LLVV VII₁ 403; sk. 27. karti).

¹⁸ Sk. arī A. Брейдак, Влияние прибалтийско-финских языков на латгальские говоры Лудзенского района Латвийской ССР, – Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов, Рига, 1970, 160.

¹⁹ Б. Лаумане, Лексический материал Диалектологического атласа латышского языка, отражающий латышско-русско-белорусско-польские контакты, – Контакты латышского языка, Рига, 1977, 75.

Tādējādi jāatzīst, ka LVDA dotumi ne tikai iezīmē daudzu Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu relatīvi pilnu areālu, sniedz ziņas par dažu līdz šim neregistrētu aizgūto nosaukumu lietojumu latviešu valodas izloksnēs, bet arī atklāj, ka vairāki aizguvumi pēdējos gadu desmitos izloksnēs vairs nav konstatēti²⁰. Var secināt, ka lielākā daļa LVDA ietvertu Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu ir lokāli nosaukumi, kas reģistrēti galvenokārt lībiešu apdzīvotajos novados, teritorijā, kas robežojas ar Igauniju, kā arī apvidos, kur ir noņemti vai ieceļojuši Baltijas jūras somugru tautu (votu, igauņu) pārstāvji. Tie liecina par ilgstošiem valodu kontaktiem, mijiedarbi kultūrvēsturiskā kontekstā.

VERBREITUNG VON ENTLEHNUNGEN OSTSEEFINNISCHER HERKUNFT IN DEN MUNDARTEN DES LETTISCHEN (ANHAND VON MATERIALIEN DES LVDA)

Zusammenfassung

Im Band „Lexik“ des Dialektatlas des Lettischen (LVDA) sind 100 Karten enthalten, die 119 lexikalische Gruppen umfassen und den Gebrauch sowie die Verbreitung von ca. 6600 Wörtern (samt Varianten) in den Mundarten des Lettischen aufdecken, 1,5% davon reflektieren die Relationen zwischen dem Lettischen und den ostseefinnischen Sprachen.

In den Mundarten und auch in der lettischen Standardsprache werden die Wörter *pīlādzis* (< liv. *pīlag*) und *virca* (< liv. *virtsa* od. estn. *virts*) weitgehend gebraucht.

Die meisten Entlehnungen sind in Livland fixiert worden. In den livischen Mundarten Nordwestlivlands sind die Entlehnungen *sonnis* ‘Schafsbock’ (< liv. *sonn*, vgl. estn. *sõnn*), *konna* ‘grauer od. brauner Frosch’ (< estn. *konn*) verbreitet, in einem größeren Areal – *kunna*; seltener kommen die Bezeichnungen *stogis* und *stuģis* ‘(Roggen-)Haufen’ (< estn. *tugi*), *ķedrītis* ‘Spindel (am Spinnrad)’ (< liv. *keddār*, estn. *kedr*), *aķis* ‘(Roggen-)Haufen’ (< estn. *hakk*), *tosa* ‘Kohlendampf’ (< estn. *toss*; vgl. *tosa* auch ‘Dunst, Dampf; stickige Luft’) vor.

In Nordostlivland wurde die Entlehnung *ņiras* ‘Überreste geschmolzenen Fettes’ (< estn. *nired*) belegt, um Piebalga – die Bezeichnung derselben *razīnas* samt Varianten (wohl < estn. *razu*), in Lizums, Ranka und Sinole *iet tūkās* und in Alūksne *iet tukās* ‘eine Wöchnerin besuchen’ (anscheinend aus estn. *tuhk*), in Lejasciems *aķis* ‘Dohle’ (< estn. *hakk*), in Veclaicene *mustikas* ‘Heidelbeere’ (< estn. *mustikas*), in Alūksne, Veclaicene und auch Vecsaule zu Zemgale – als Hybridbezeichnung *mustenes* ‘Heidelbeere’ (vgl. estn. *must* ‘schwarz’) festgehalten.

In einem breiten Areal in Livland – um Limbaži, Kārķi, Piebalga, Alūksne – kommt die Entlehnung *pese* ‘(Birken-)Schwamm’ vor (< estn. *pess*). Um Rūjiena und Rencēni ist die Bezeichnung *luca* ‘Quappe’ (< liv. resp. estn. *luts*), um Alūksne die Variante *lucka* verbreitet.

Vorwiegend in den livischen Mundarten Nordwestlivlands sowie in einigen Mundarten um Engure, Pūre wurde die Bezeichnung *tirpa* ‘kleiner länglicher Heuhaufen’ aufgezeichnet, entstanden unter dem Einfluss der ostseefinnischen Sprachen aus dem ererbten Wort *stirpa* (vgl. estn. *tirp*).

²⁰ Piebilstams, ka uz to, ka Baltijas jūras somu cilmes aizguvumu skaits latviešu valodas izloksnēs strauji rūk, jau 20. gs. 70. gados ir norādījusi S. Raģe (С. Раģе, О некоторых заимствованиях из эстонского языка в говорах Видземе, – Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов, Рига, 1970, 136).

In Zemgale wurden außer den bereits erwähnten *tirpa* und *mustenes* noch folgende Wörter belegt: *kukurs* bzw. *kukuriņš* '(Flachs-)Knospen' (< liv. *kukkār*), die auch in Nordostkurland und Nordwestlivland verbreitet sind. Bezeichnungen wie *iet kacībās* 'eine Wöchnerin besuchen' (vgl. wotisch *kattsoa* 'sehen, aufsehen', estn. *katsuma* 'sehen, besuchen'), *tilkas* 'triefender, fließender Speichel (beim Menschen, auch beim Vieh)' (< estn. *tilk*; vgl. *tilka* 'Eiszapfen') kommen sporadisch auch in Livland und bei Saldus in Kurland vor.

In Kurland kommt außer den Entlehnungen *kukurs* (*kukuriņš*) und *tirpa* die Bezeichnung *kangas* 'Trittwebstuhl' (< liv. *kāņgas*) weitgehend vor. Vorläufig nur aus Dundaga ist die Bezeichnung der Eidechse *sizliņš* (< liv. *šizāliki*, estn. *sizalik*) und aus Venta die Bezeichnung des Blutegels (*Hirudinea*) *pižers* (< liv. *pižār*) erhoben.

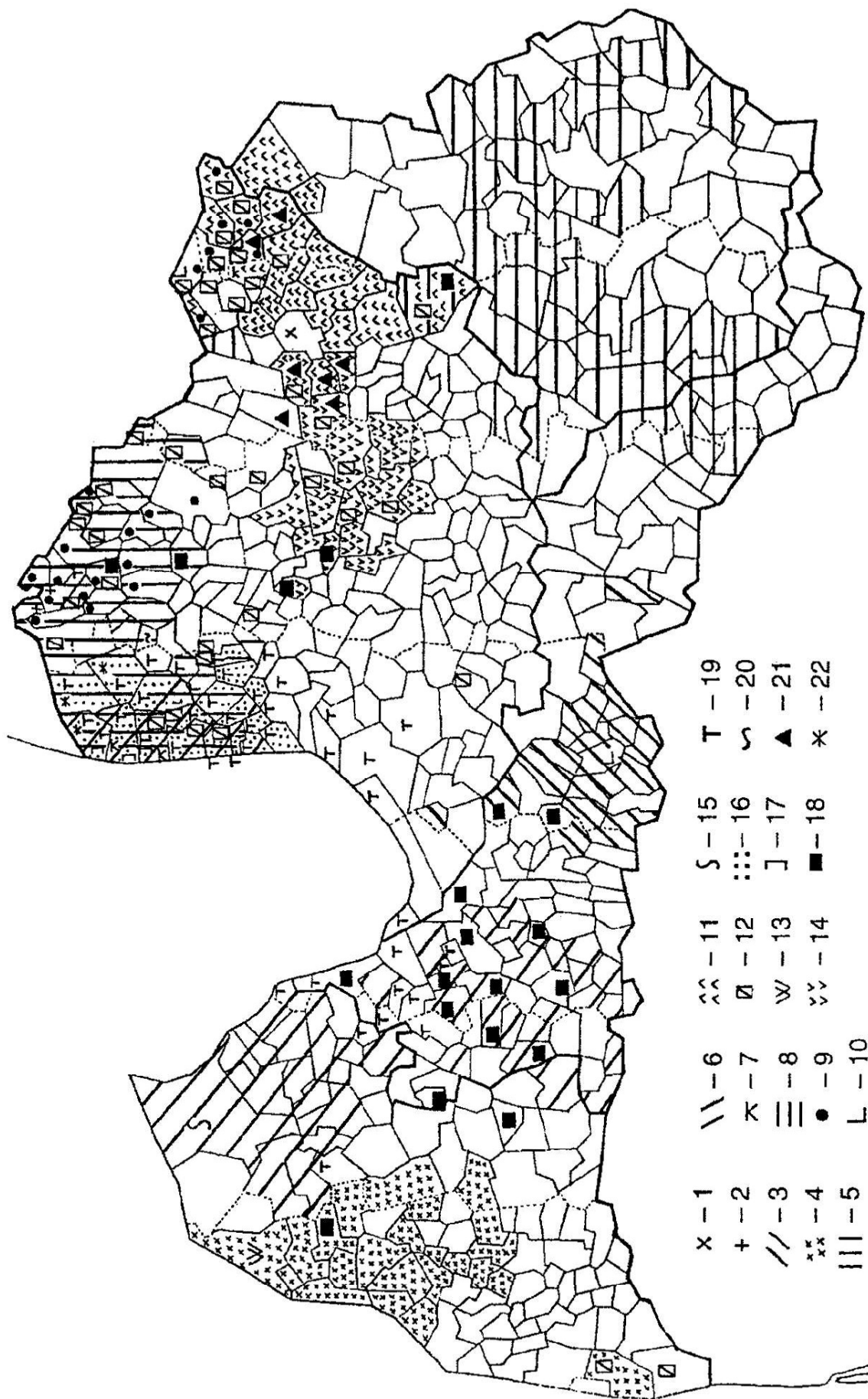
In Latgale, vorwiegend in seinem zentralen Teil, seltener im Süden, sporadisch in Augšzeme, auch in Ļaudona zu Livland, werden die Entlehnung *ķete* 'Linkshänder' (< estn. *kāsi* Kasusformen) oder ihre Varianten gebraucht.

Die Materialien des LVDA bezeugen also, dass die meisten Entlehnungen ostseefinnischer Herkunft in den von Liven besiedelten Gebieten in dem an Estland angrenzenden Territorium sowie in Zemgale um Bauska aufgezeichnet worden sind.

SAĪSINĀJUMI

- EKMS – A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I–IV, Stockholm, 1958–1968.
 Etn. z. – Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem, – „Dienas Lapas“ pielikums, I–IV, Rīga, 1891–1894.
 Für – T. G. Fennell, Fürecker's dictionary: the first manuscript, Rīga, 1997.
 Karulis – K. Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I–II, Rīga, 1992.
 Ket. – L. Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, Helsinki, 1938.
 KIV – A. Reķēna, Kalupes izloksnes vārdnīca, I–II, Rīga, 1998.
 KR – E. Kagine, S. Raģe, Ērgemes izloksnes vārdnīca, I–III, Rīga, 1977–1983.
 Lg – J. Lange, Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexikon, I, Oberpahlen, 1772; II, Lettisch-deutsches Teil, Oberpahlen-Mitau, 1773–1777.
 LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca, I–VIII, Rīga, 1972–1996.
 Māgiste – J. Māgiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, I–XII, Helsinki, 1982–1983.
 SKES – Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, R. Peltola, Suomen kielen etymologinen sanakirja, I–VI, Helsinki, 1955–1978.
 St – G. F. Stender, Lettisches Lexicon., I–II, Mitau, 1789.
 U – C. Ulmann, Lettisch-deutsches Wörterbuch, I, Rīga, 1872.
 VIV – E. Adamsons, E. Kagine, Vainižu izloksnes vārdnīca, I–II, Rīga, 2000.
 VKS – Vadja keele sõnaraamat II, Toim. E. Adler ja M. Leppik, Tallinn, 1994.
 WiedWb – F. J. Wiedemann, Estnisch-deutsches Wörterbuch, St. Petersburg, 1869 (Tallinn, 1973).

BALTIJAS JŪRAS SOMU CILMES AIZGUVUMU IZPLATĪBA LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS
(pēc LVDA materiāliem)

1 – aķis ‘kovārnis’, 2 – aķ(tū)is ‘(rudzu) statiņš’, 3 – kacībās iet, 4 – kangas, 5 – konna un varianti, 6 – kukurs un var., 7 – ķedriņš un var., 8 – ķete un var., 9 – luca un var., 10 – mustikas, mustenes, 11 – ņiras un var., 12 – pese un var., 13 – pižers, 14 – razas un var., 15 – sizliņš, 16 – sonnīs, soņķis, 17 – stuģis, stoģis, 18 – tūlķas, 19 – tirpa un var., 20 – tosa, 21 – tūkās iet un var., 22 – veniņš un var.